

<https://doi.org/10.62837/2025.4.208>

ZİBEYDƏ RAFİQ QIZI QULİYEVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universiteti, müəllim
zibeyde-quliyeva-90@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İRAQ-TÜRKMANELİ ƏRAZİLƏRİNDƏKİ EYNİ ADLI TOPONİMLƏRİN LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Açar sözlər: onomastika, toponimlər, İraq-türkmaneli, coğrafi obyekt, azərbaycan dili

Keywords: onomastics, toponyms, Iraqi-Turkmen, geographical object, Azerbaijani language

Ключевые слова: ономастика, топонимы, ирако-туркменский, географический объект, азербайджанский язык

Dilçilikdə ad və məvhum arasındakı əlaqələr daim alimlər tərəfindən araşdırılan bir mövzu olmuşdur. Bir çox dilçilik məktəblərinin nümayəndələri bu barədə müəyyən mülahizələr irəli sürmüşdür. İlk dövrlərdə əşyalara və ya məvhumlara verilən adlar təsadüfi xarakter daşısa da, zamanla yeni yaranan varlıqların adlandırılmasında müəyyən qanunauyğunluqlar özünü göstərməyə başlamışdır. Bu hal bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də gözlənilməkdədir.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində də adlar və onların xüsusiyyətlərinin tədqiqi diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biridir. Dildəki hər bir xüsusi ad -onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məzmununu üzərində daşıyır. Bəllidir ki onomastika dar və geniş mənələrdə işlədilə bilər. İstənilən halda hər hansı bir ərazinin, coğrafi obyektin, müəyyən bölgənin və sair adlarını bildirən onomastik vahidlər müasir dövr üçün müəyyən tədqiqat obyektinə hesab edilir. Çünki tarixən mövcud olmuş və günümüzdə işlədilən bir çox onomastik vahidlər, əsasən də toponim və antropotoponimlər həm ərazinin tarixi haqqında, həm də dilin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır. (Qurbanov, s. 15)

Bu da məlum məsələdir ki, yeni adların-toponimlərin yaranması davam edən prosesdir. Zaman irəlilədikcə yeni-yeni şəhərlər salınır, müxtəlif yollar çəkilir, su quyuları, kanallar formalaşır və sair hadisələr baş verir. Nəticədə onomastik vahidlər çoxalır. Buna görə də xüsusi yer adlarını qədim və yeni toponimlər olmaqla iki yerə bölmək və hər iki istiqamətdə tədqiqatını genişləndirmək məqsədəuyğundur. (İsmayılov, s. 24)

Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin bəziləri İraq-türkmaneli ərazisindəki toponimlərlə ya oxşardır, ya da eynilik təşkil edir. Lakin bu toponimlərin linqvistik

xüsusiyyətləri baxımından araşdırılması müəyyən tarixi faktların ortaya çıxmasına imkan verir. İlk olaraq onu qeyd edək ki, hazırda İraqın şimalında təxminən üç milyona yaxın xalq Azərbaycan dilinə yaxın bir dildə danışır. Ona görə də bəzi dilçi alimlər onların danışdığı türkcəni İraq-türkman ləhcəsi adlandırırlar. Bununla belə onların folklor nümunələrini araşdırarkən məlum olur ki, adət-ənənə, həyat tərz, dini inanclar və sair xüsusiyyətlər baxımdan Azərbaycan xalqı ilə olduqca yaxındırlar. Buna görə də ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bir müsahibəsində Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq-Türkmanlarını bir bütövün parçaları olaraq təqdim edirdi.

Beləliklə, həm Azərbaycanda, həm də İraq-türkman elində mövcud olan onomastik vahidlərin tarixən eyni kökdən gəldiyini söyləmək yanlış olmaz. Sonradan dildə gedən proseslər nəticəsində müəyyən fərqlərin yaranmasına baxmayaraq lingvistik araşdırmalar nəticəsində etimoloji baxımdan eyni leksik vahidlərin müxtəlif variantları olduğu müəyyənləşir. Ümumiyyətlə onomastik vahidlər dilin ən qədim formasını, tarixini özündə qoruyub-saxlayır.

İraq-türkməniləndə Daquq, Ərbil, Kərkük və Tuzxurmatu əyalətlərində Dəmirçi adlı oykonim məşhurdur. Bu oykonim peşə-sənət adı ilə əlaqəli yaranmışdır. (İsmayılov, s.56) Eyni adlı etnooykonim Azərbaycan ərazisində Qazax, Qubadlı rayonları ərazisində qeydə alınmışdır. Dəmirçilik tarixən geniş yayılmış bir sənət növü olmuşdur və bu peşə ilə məşğul olan böyük bir nəslin adı ilə bağlı etnik onomastik vahid yaranmışdır. Onomastik vahidin tərkibində işlənmiş “çi” şəkilçisi milli şəkilçilərimizdən biridir və əsasən peşə, sənət bildirən sözlər əmələ gətirir. Bundan başqa Dəmirçi Şahsevən tayfalarından birinin adıdır. Bunlar I Şah Abbasın dövründə Azərbaycana köçürülmüşdür. Bu tayfalardan birinin başçısı dəmirçiliklə məşğul olduğu üçün tayfa bu adı daşımışdır. Bununla belə bəzi ərazilərdə nəzərə çarpan Qaradəmirçi etnooykonimi də bu tayfaların adıyla bağlıdır. Burada qara sözü əsas, güclü məzmununu ifadə etməkdədir. (Qurbanov, s.29)

Ümumilikdə türk onomastik sistemində “ağ” sözü ilə yaranmış bir çox toponim, oykonim, hidronim mövcuddur. Bunlardan biri də Ağdaş toponimidir. Adın mənası “ağ” rəng bildirən sifətlə “daş” isminin birləşməsindən yaranmışdır. İraq-Türkməniləndə Mosula bağlı olan Qaraqoyunlu kəndi ətrafında iki böyük ağ daşın olduğu qeyd edilir. Kənd əhalisi buraya Dəvə daşı da deyir. Keçmişdə karvan yolu olduğu üçün buradan keçən karvanların dəvələrini istirahət etmələri üçün bu iki ağ daşa bağlayarmış. Buna görə də ərazinin adı ağ daş və ya dəvə daşı adlanır. Bundan başqa Kərkükdə Ağdaş adında tarixi təpə də vardır. Rəvayətə görə qadınlar buraya gəlib yağmur duası oxuyarmış. (Kevseroğlu, s.33)

Maraqlı məqam burasındadır ki, Azərbaycan ərazisində də Ağdaş adlı yer adları çoxluq təşkil edir. Ağdaş inzibati rayonu 1930-cu ildə təşkil olunmuş və mərkəzi Ağdaş şəhəri hesab edilir. (1, s.20) Yerli əhalinin dediklərinə əsasən, Ağdaş ərazisində qədimdə çox böyük ölçüdə ağ rəngli daş var imiş və buradan keçən ərəblər

öz dövələrini bu daşın kölgəsində saxlayarmış. Bu məlumatlar İraq ərazisində Türkmanların yaşadığı ərazidə mövcud olan Ağdaş toponimi ilə bağlı məlumatlarla oxşarlıq təşkil edir.

Toponimlərlə bağlı maraqlı məqam burasındadır ki, bir çox toponim öz adında xalqın tarixi dünyagörüşünü, dini inanclarını, həyat tərzini də ehtiva edir. Tarixən məlumdur ki, bir çox xalqlarda yeddi rəqəmi müqəddəs sayılmış, bu rəqəmin dünya və axirətlə əlaqəli olduğu irəli sürülmüş, göyün yeddi qatı, insan həyatının yeddi mərhələsi, həftənin yeddi günü və sair inanclar ortaya çıxmışdır. Araşdırmalardan məlum olur ki Azərbaycanda və Türkmanların yaşadığı ərazilərdə yeddi rəqəmi ilə bağlı onomastik vahidlər mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan ərazisində, Yeddixırman dağı, Yeddi günbəz qəbiristanlığı(türbələri), yeddi gözəl şlaləsi və sair kimi toponimik vahidlər vardır. İraq Türkmanlarda da Yedi Mağara, Yedihavuz, Yedikızlar, Yedikızlar kapısı, Yedikızlar küçəsi və sair adlar mövcuddur. (Kevseroğlu s.488)

Doğrudur. Bu adların çoxusunda yeddi rəqəmi sayı bildirir. Lakin bəzi hallarda deyilən rəqəmlə mövcud olan say eynilik təşkil etmir. Bu halda yeddi rəqəminin həmin onomastik vahidlərdə müqəddəs rəqəm kimi uğur və şansın simvolunu ifadə etməsini güman etmək olar. Bir çox folklor nümunələrində yeddi rəqəminin məhz müqəddəs mənalarda işlədilməsi bunu deməyə əsas verir ki, toponimlərdə də həmin məqsədlə işlədilmişdir.

Ümumiyyətlə Türk xalqlarında tarixən rəqəmlər xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, qədimdən bəri rəqəmlərin müxtəlif ilahi qüvvələrlə bağlılığı, təbiət hadisələrini ifadə etməsi, dini kitablarda müxtəlif şəkildə izah edilməsi, folklor nümunələrdə bir çox rəqəmin mənalandırılması, xalqın həyatında, məişətdə və inanclarda yol göstərən, istiqamət verən əsas amil olması rəqəmlərin sadəcə say ifadə etmədiyini göstərir. Bu baxımdan toponimlərin tərkibində işlədilən rəqəmlərin də yalnız say bildirmədiyini, əksər adlarda xalqın inancı ilə bağlı amil olduğu desək yanlışdır.

Bu xüsusiyyətlərə malik rəqəmlərdən biri də üç rəqəmidir. Azərbaycan və İraq-türkman folkloru arasındakı bağlılıq özünü rəqəmlərlə olan münasibətlərdə də göstərir. İraq-yürkman ərazisində üç rəqəmi ilə bağlı Üç Tuban, Üç tepeler, Üç tutlu, Üçkubbe, Üçtepe, Üçyol və sair adlı toponimlər mövcuddur. Toponimlərin izahında burada üç rəqəmi say olaraq ifadə edilir. Lakin üç rəqəmiylə əlaqədar bu qədər çoxlu sayda toponimik vahidin mövcudluğu bunun sadəcə sayı deyil xalqın inancını da əks etdirdiyini deməyə əsas verir.

Eyni şəkildə Azərbaycanda da üç rəqəmiylə bağlı Üçbulaq, Üçgün, Üçgöl, Üçtəpə, Üçoğlan və sair adlar mövcuddur. Bu toponimlərin əksəriyyəti qədim tarixə malikdir və adların araşdırması zamanı burada üç rəqəminin müəyyən inanclarla əlaqəli olması faktı danılmazdır. Xalqımızın folklorunda, hətta Nizami, Füzuli,

Nəsimi kimi dahi sənətkarların yaradıcılığında rəqəmlər və onların simvolikası xüsusi yerə malikdir.(7)

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, Şərq-qərb 2007 I cild
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı Şərq-qərb 2007 II cild
3. Afad Qurbanov Azərbaycan Onomalogiyasının əsasları. I cild. Bakı 2019
4. Elçin İsmayilov İraq Türkmaneli toponimlərinin izahlı lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı 2025.
5. Necat Kevseroğlu İrakta türkçe yer adları kılavuzu. Kerkük 2012
6. Suphi Saatçi Irak türkmen boyları. Ötüken 2013
7. <http://dspace.khazar.org/bitstream/20.500.12323/6928/1/Klassik%20Azərbaycan%20poeziyasında%20rəqəmlərin%20mifopoetikası>

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda və İraq-türkmanelində mövcud olan eyni adlı toponimlərin lingvistik xüsusiyyətləri araşdırılıb. Hazırda İraqın şimalında üç milyona yaxın insan Azərbaycan dilinə olduqca yaxın bir ləhcədə danışır. Bu İraq-türkman ləhcəsi adlanır. Dilçi alimlər türkmanların danışdığı bu dili Azərbaycan dilinin bir qolu kimi qiymətləndirirlər. bu səbədən ki hər iki ərazidə eyni adda xeyli sayda toponimik vahidlər mövcuddur. Bunların bir çoxu qədim zamanlara aid olsa da bəziləri müasir dövrdə qoyulmuş adlardır. Maraqlı məqam burasındadır ki, həm qədim dövrlərdən qalan. Həm də son dövrlərdə yaranan toponimlər arasında eyni adlar çoxluq təşkil edir. Bu da bir daha sübut edir ki, hər iki xalq bir bütövün parçalarıdır.

Guliyeva Zibeyda

Summary

LINGUISTIC FEATURES OF TOPONYMS WITH THE SAME NAME IN THE TERRITORIES OF AZERBAIJAN AND IRAQ-TURKMAN.

The article examines the linguistic features of toponyms with the same name in Azerbaijan and Iraqi-Turkmen. Currently, about three million people in northern Iraq speak a dialect that is very close to the Azerbaijani language. This is called the Iraqi-Turkmen dialect. Linguists consider this language spoken by the Turkmen as a branch of the Azerbaijani language. This is why there are a large number of toponymic units with the same name in both areas. Although many of these belong to ancient times, some are names created in modern times. An interesting point is that the same names are common among toponyms, both those remaining from ancient

times. And those created in recent times. This once again proves that both peoples are parts of a single whole.

ГУЛИЕВА ЗИБЕЙДА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лингвистические особенности топонимов с одинаковым названием, существующих в азербайджанском и иракско-туркменском языках. В настоящее время около трех миллионов человек на севере Ирака говорят на диалекте, очень близком к азербайджанскому языку. Это называется иракско-туркменский диалект. Язык, на котором говорят туркмены, лингвисты считают ответвлением азербайджанского языка. Вот почему в обеих областях имеется большое количество топонимических единиц с одинаковым названием. Хотя многие из них восходят к древним временам, некоторые из них имеют современные названия. Интересно то, что это пережиток древних времен. Также среди топонимов, появившихся в последнее время, часто встречаются идентичные названия. Это еще раз доказывает, что оба народа являются частями единого целого.

RƏYÇİ: dos. Nərgiz HACIYEVA